

İhvân-ı Safâ Risalelerinde Avam, Havas ve Ara Sınıf Tasnifi Üzerine Bir Değerlendirme

Nusret TAŞ (*)

Öz

Bu çalışmanın amacı, ilk dönem Müslüman filozoflar arasında yer alan bir grup düşünürün kaleme aldığı İhvân-ı Safâ Risalelerinde, toplumdaki insanları anlama-kavrama seviyesi bağlamında avam, havas ve ara sınıf olarak tasnif etme çabalarına dayalı görüşlerinin değerlendirmesidir. Konunun seçilmesinde, İslâmî ilimlerin teşekkül döneminde kaleme alınan risalelerde bu konunun detaylı olarak ele alınması etkili olmuştur. Risale yazarları, toplumdaki insanları, anlama-kavrama seviyeleri bakımından genel olarak avam, havas ve bunlar arasında yer alanlar olmak üzere üç ana gruba ayırmaktadır. Onlara göre avam kesim; çocuklar, kadınlar, köleler, akli kıt olanlar ve zihinsel engellilerden oluşmaktadır. Havas kesim, ilimde derinleşmiş, akli rehber edinen, teorik ve pratikte kemal yolculuğunda olanlardır. Ara sınıf ise bazı yönleriyle avama, bazı yönleriyle de havasa benzer nitelikler taşıyan kesimdir. Risalelerde konuyla ilgili tespit edilen görüşler, toplam on iki başlık altında tasnif edilerek değerlendirilmiştir. Çalışmada risalelerin hem Arapça aslından hem de Türkçe çevirilerinden yararlanılmıştır. Literatür taramasında konuyla doğrudan ilgili olan herhangi bir çalışmaya denk gelinmemiştir. Dolayısıyla bu çalışmayı, alanında yapılan örnek bir çalışma olarak değerlendirmek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Din Felsefesi, İhvân-ı Safâ Risaleleri, Toplumsal Sınıflar, Avam, Havas.

Özgün Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 28.02.2025

Kabul Tarihi: 05.05.2025

(*) Doç. Dr., Ardahan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Felsefesi Anabilim Dalı.

E-posta: nusrettas@ardahan.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4108-7697>

Nusret Taş, "İhvân-ı Safâ Risalelerinde Avam, Havas ve Ara Sınıf Tasnifi Üzerine Bir Değerlendirme,"
Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, no. 20 (Mayıs 2025): 97-118
DOI: <https://doi.org/10.32739/uskudarsbd.11.20.154>

Bu eser [Creative Commons Atıf-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/) ile lisanslanmıştır.

Analysis on the Classification of Common People, Elite Class and Intermediate Class in the Treatises of the Ikhwân As-Safâ

Nusret TAŞ^(*)

Abstract

The aim of this study is to evaluate the views of the Ikhwân as-Safâ Treatises, written by a group of thinkers among the early Muslim philosophers, based on their efforts to classify people in society as common people, elites and intermediate classes in terms of their level of understanding and comprehension. The detailed treatment of this subject in treatises written during the formation period of Islamic sciences was effective in choosing the subject. The authors of the treatises generally divide people in society into three main groups in terms of their level of understanding and comprehension: common people, elites and those in between. According to them, the common people consist of children, women, slaves, those with limited intelligence and mentally disabled people. The elite people are those who are deep in knowledge, guided by reason and on the journey to perfection in theory and practice. The intermediate class is the group that has some aspects similar to common people and some aspects similar to elites. The views determined in the treatises on the subject have been classified and evaluated under a total of twelve headings. In the study, both the original Arabic and Turkish translations of the treatises were used. No study directly related to the subject was found in the literature review. Therefore, it is possible to evaluate this study as an pioneering study in the field.

Keywords: Philosophy of Religion, Treatises of the Ikhwân as-Safâ, Social Classes, Common People (Awam), Elite Class (Hawas).

Original Research Article

Submission Date: 28.02.2025

Acceptance Date: 05.05.2025

(*) Assoc. Prof. Dr., Ardahan University, Faculty of Theology, Department of Philosophy of Religion.

E-mail: nusrettas@ardahan.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4108-7697>

Nusret Taş, "Analysis on the Classification of Common People, Elite Class and Intermediate Class in the Treatises of the Ikhwân As-Safâ," *Üsküdar University Journal of Social Sciences*, no. 20 (May 2025): 97-118
DOI: <https://doi.org/10.32739/uskudarsbd.11.20.154>

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Giriş

“Avam” kelimesi, sıradan insanlar, genel halk tabakası anlamında kullanılan Arapça kökenli bir sözcüktür.¹ Bu terim, genel olarak ilim sahibi âlimler, anlama kavrama sahibi bilgiler, hekimler, filozoflar, keşif, keramet ve irfan sahibi ârifler, mutasavvıflar, hatta akıl, irade ve güç sahibi idareciler sınıfının dışında kalan ve toplumun çoğunluğunu oluşturan toplum kesimi için kullanılmaktadır. “Havas” terimi ise genel olarak avam terimine karşıt anlamda kullanılan, yani anlama-kavrama seviyesi yüksek seçkin kişiler anlamında kullanılan Arapça kökenli bir sözcüktür.²

Toplumu, anlama ve kavrama seviyesi bakımından avam ile havas şeklinde ayırıştırma çabasını, İlk Çağ düşünürlerine kadar geriye götürmek mümkündür. Örneğin Platon’un bazı felsefi görüşlerini kitaplara yazmaktan çekindiği, Aristoteles’in de ehil olmayanları hesaba katma adına görüşlerini kapalı ifadelerle dile getirdiği nakledilmektedir. Onların bu tutumu, aslında Müslümanlar arasındaki avam-havas ayrımına dayalı tutumla aynı amacı gütmektedir.³

Müslümanlar arasındaki avam ile havas ayrımı, en fazla mutasavvıflarda görülmektedir. İlk sûfiler bile avam ile havas ayrımı yapmışlardır. Örneğin Zünnûn el-Mısıri’ye (öl. 859?) göre avam ile havas arasındaki fark, tövbe etme gerekçeleridir. Avam, günah işlediği için tövbe eder. Havas ise günah işlediği halde gaflete düştüğü için tövbe eder.⁴ Cüneyd-i Bağdâdi (öl. 909), “Ene’l-Hakk” gibi sözleri sarf eden Hallac’ın (öl. 922) öldürülme hadisesini, kilitli kapılar arkasında sadece havasa anlatılması gereken bilgilerin avam tarafından doğru anlaşılmasına bağlamıştır.⁵ Ayrıca avam ile havasın tevhit anlayışının farklı olduğunu iddia etmiştir.⁶ Serrâc (öl. 988) da avam ile havasın tevhit anlayışını ayrı görmüş ve “şühûd tevhidi” olarak adlandırdığı makama ancak âriflerin ulaşabileceğini iddia etmiştir.⁷ Sûfilere göre avam, genel olarak teorik ve pratik olarak şeriatın görünür kısmına, yani zahire tabi olurlar. İbadetlerin şekil, kural ve düzenlerine, merasim ve törenlere dikkat ederler. Genel olarak şeriat âlimlerini, “rûsûm ulemâsı” olarak adlandırır ve onları da avam tabakası içinde sayarlar. Avam tabakasının, mânevî yücelme çabası yerine cennet nimetlerine kavuşma arzusuna dayalı talepler ve cehennem azabına maruz kalma korkusuna dayalı korku ve kaygılara dayalı bir din anlayışına sahip olduklarını iddia ederler. Diğer bir ifadeyle avamın, Allah’a yakınlaşma gibi yüce hedefler yerine dünyevî ve uhrevî menfaatler peşinde koştuklarını iddia ederler.⁸

¹ Süleyman Uludağ, “Avam,” içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), 105.

² Süleyman Uludağ, “Havas,” içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997), 517.

³ Emine Taşçı Yıldırım, “İslam Düşüncesinde Avâm-Havâs Ayrımı,” *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Dergisi* 24, sy 2 (2020): 667.

⁴ Necdet Tosun, “Zünnûn el-Mısıri,” içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), 575; Uludağ, “Havas,” 517.

⁵ Uludağ, “Avam,” 106.

⁶ Ebû Nasr es-Serâc, *el-Lüma’* (Kahire, 1960), 49.

⁷ es-Serâc, 409.

⁸ Es-Serâc, 78-79; Gazzâlî, *İhyâu Ulûmîd-Din*, çev. Ahmet Serdaroğlu, c. IV (İstanbul: Bedir Yayınları, 2002), 178-79, 468 vd.; Uludağ, “Avam,” 106.

Müslümanlar arasında özellikle tasavvuf ile şeriatı yakınlaştırmaya, her ikisi arasında bağ kurmaya çalışan ve bir bakıma Sünnî İslâm anlayışının tasavvuf algısını şekillendiren Gazzâlî (öl. 1111), kendisinden önce yaşayan İhvân-ı Safâ'ya benzer şekilde toplumdaki insanları “avam,” “havas” ve “havasü'l-havas” olmak üzere üç kısma ayırmaktadır. Havas'ül-havas grubunu “ârifler” olarak tabir ettiği sınıfa tahsis eder.⁹ Ona göre avam kesim, hakikati görünür olanda, yani zahirde aramaktadır. Zira mükâşefe ve müşâhede gibi derûnî, sezgisel hallere ihtiyaç duyan hakikatleri keşif ve idrak etmekten acizdirler.¹⁰ Gazzâlî, avam ile havasın tevhit inancını da farklı şekilde tasvir eder. Ona göre avamın tevhit anlayışı, Allah'tan başka varlıkların varlığına imkân tanıyan bir anlayıştır. Havasinki ise bütün varlıkları “nurların nuru,” yani Allah'ın nurunun tecellileri sayan bir anlayıştır.¹¹

Toplumdaki insanların görüş, inanç ve itikatları, yani teorik yetkinlikleri ile tutum, davranış ve fiilleri, yani pratik yetkinlikleri bakımından üç kısma ayırma geleneğinde sûfiler ile filozoflar arasında benzer bir yaklaşım olduğu görülmektedir. Örneğin Fârâbî (öl. 950), avam tabakasını “zayıf ruhlular” olarak adlandırır ve olumlu faaliyetleri icra etmede yaratılış bakımından düşük kapasiteli olduklarını iddia eder. İbn Miskeveyh (öl. 1030), avam ile havas arasındaki farkın, hikmet/felsefe sevgisi olduğunu iddia eder. İbn Sînâ (öl. 1037) ise avam kesimi “ebleh nefisler,” yani ahmak, yeteneksiz kişiler olarak tasvir etmektedir. Ona göre bu nefisler, asıl saadete kavuşmayı arzulamazlar. Bu nedenle feyiz ve ilhamla beslenen, Faal Akıl'la ittisal kuran “temiz ve kutsî nefisler” mertebesinde daha düşük mertebededirler. Bu nedenle havas ile avamın mutluluk ve mutsuzluğu, birbirinden farklılık arz eder.¹²

İbn Rüşd (öl. 1126), “*Rabbînin yoluna, hikmet ve güzel öğütle davet et ve onlarla en güzel şekilde mücadele et/tartış...*”¹³ anlamındaki ayeti de kanıt göstererek insanların üç farklı yöntemle tasdik edebildiklerini belirtir. Bu yöntemler; burhan (kesin kanıt), cedel (diyaletik) ve hitabet yöntemleridir. Ona göre insanlardan bir kısmı burhan ile yani kesin kanıtla ikna olurlar. Bir kısmı cedel ile yani kanıt arayarak, tartışarak, mücadele ederek ikna olabilmektedir. Bir kısmı ise hitabetle, yani vaaz, nasihat ve tavsiyelerle ikna olabilecek düzeydedir. İbn Rüşd, İslâm Peygamberini, şeriatı/dini tebliğ ederken muhatapların durumuna göre bu üç yöntemi de kullandığını ifade etmektedir.¹⁴ Dolayısıyla İbn Rüşd de insanları anlama, kavrama, tahkik, tasdik ve ikna olma bakımından “burhânî,” “cedelî” ve “hitâbî” olmak üzere üç gruba ayırmış durumdadır.

Çalışmanın amacı, İslâm düşünce tarihinde hem felsefi hem de tasavvufî anlamda avam ile havas anlayışını en detaylı şekilde işleyen ve bu konuda kendilerinden sonraki düşünürlere de bir bakıma ilham kaynağı olan İhvân-ı Safâ'nın (X. yüzyıl) konuya bakış açısı inceleyip değerlendirmektedir. Çalışmanın temel kaynağı, İhvân-ı Safâ Risaleleridir. Bu anlamda hem risalelerin Arapça aslını tetkik ettik. Hem de Türkçe tercümelerinden yararlandık. Yerine göre her iki kaynağa da atıfta bulunduk. Öncelikle yazarların risalelerde yer alan konuyla ilgili görüşlerini tespit ederek onları belli başlıklar altında tasnif ettik.

⁹ Gazzâlî, *Mişkâtü'l-envâr*, çev. Süleyman Ateş (İstanbul: Bedir Yayınları, 1994), 15.

¹⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, 2002, IV:249-50, 453, 469, 769; Uludağ, “Avam,” 106.

¹¹ Gazzâlî, *Mişkât*, 35-36.

¹² Uludağ, “Avam,” 106.

¹³ en-Nahl 16/125.

¹⁴ İbn Rüşd, *Faslü'l-Makâl (Felsefe-Din İlişkisi)*, çev. Bekir Karlığa (İstanbul: İşaret Yay., 1992), 74-75.

Ardından onları yorumlayarak değerlendirmeye çalıştık. Bununla birlikte yeri geldikçe literatür taramasında tespit ettiğimiz ve konuya katkı sunacak, konunun anlaşılmasına destek olacak farklı çalışmalardan da yararlandık. Örneğin *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nin doğrudan konuyla ilgili olan maddelerinden yararlandık.¹⁵ Bunun yanı sıra literatür taramasında tespit edip konuyla ilgili olduğunu düşündüğümüz bazı tez,¹⁶ makale¹⁷ ve kitapları¹⁸ inceledik ve yerine göre onlardan yararlanmaya çalıştık. Ancak yaptığımız literatür çalışmasında doğrudan İhvân-ı Safâ'nın konuyla ilgili görüşlerini ele alan bağımsız bir çalışmaya denk gelmedik. Bu bağlamda Yıldırım'ın "İslâm Düşüncesinde Avâm-Havâs Ayrımı" adlı çalışmasında İhvân-ı Safâ'nın konuyla ilgili görüşlerine kısaca değindiğini tespit ettik. Ancak ilgili çalışmada İhvân'ın konuyla ilgili görüşlerine dair verilen bilgi ve değerlendirmelerin oldukça sınırlı olduğunu gördük. Dolayısıyla çalışmamızın konuyla ilgili ilk detaylı çalışma olduğunu söyleyebiliriz. İhvân-ı Safâ'nın İslâm felsefesinin tedvin döneminde yaşaması, dolayısıyla konuyla ilgili görüşlerinin kendilerinden sonraki düşünürlere etkisi dikkate alındığında, çalışmamızın önemi fark edilecektir.

Bu kısa girişten sonra İhvân-ı Safâ'nın konuyla ilgili görüşlerini ele alıp değerlendirmeye başlayabiliriz.

İhvân-ı Safâ'nın Teorik ve Pratik Yetkinliklerine göre İnsanları Tasnif Etme Tutumu

İhvân-ı Safâ, insanı, nefis ile bedeninin birleşiminden meydana gelen bir varlık olarak tasavvur etmektedir. Onlara göre nefis, ruhanî aleme aittir. Sonradan meydana gelmiştir. Ancak ölümsüzdür. Bedenden ayrıldıktan sonra ruhanî aleme geri dönmekte ve bu dünyadaki teorik ve pratik yaşamına bağlı olarak mutlu veya mutsuz olarak bedensiz bir şekilde varlığını devam ettirmektedir.¹⁹

¹⁵ Enver Uysal, "İhvân-ı Safâ," içinde *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000); Enver Uysal, "Resâilü İhvânî's-Safâ," içinde *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007); Uludağ, "Avam"; Uludağ, "Havas"; Metin Yurdagür, "Haşviyye," içinde *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997).

¹⁶ Bk. Haris Macic, "İhvân-ı Safâda zâhir ve bâtın" (Yüksek Lisans Tezi, Konya, Selçuk Üni. SBE, 2011); Zeynep Arıç, "Muhataplarının Seviyesi Bağlamında Gazzâlî'nin Kelâm Algısındaki Çeşitlilik Sorunu" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Marmara Üni. SBE, 2015); Meryem Gökdere, "Tasavvufi Tecrübede Avâm-Havâs Ayrımının Anlamı ve Önemi: Gazzâlî Örneği" (Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep, Gaziantep Üni. SBE, 2021).

¹⁷ Necdet Subaşı, "Bir Toplumsal Kategoriyi Anlamaya Giriş: Avam'ın Sosyolojisi," *Bilgi ve Hikmet*, sy 10 (1995): 78-82; Cevdet Kılıç, "Filozofların Hakikat Arayışında Kategorik Yaklaşımları," *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 5 (2000): 117-33; Adnan Algül ve Meryem Gökdere, "İslam Hukuku ve Tasavvufta İlmi Bir sınıflandırma Olarak Avâm-Havâs," *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi* 6, sy 2 (2022): 442-59; Tuğçenur Erilli, "Birûnî'nin Ötekini Anlamada Özgün Yöntemi: Havas ve Avam Ayrımı," *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, sy 11 (2019): 95-109; Yıldırım, "Avâm-Havâs Ayrımı"; Nusret Taş ve Haydar Dölek, "X. Yüzyılın Bilimler Akademisi: İhvân-ı Safâ Teşkilatı," *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22, sy 1 (2017): 271-86.

¹⁸ İbn Rüşd, *Faslü'l-Makâl*; Gazzâlî, *İhyâu Ulûmî'd-Dîn*, çev. Ahmet Serdaroğlu, c. I (İstanbul: Bedir Yayınları, 2002); Gazzâlî, *Mışkât*; Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l-Mekikiye Havas ve Avam İtikadı*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2015); Nusret Taş, *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Akıl-Vahiy İlişkisi* (İstanbul: KDY Akademi, 2021); Nusret Taş, *İnsanlar Efendi, Hayvanlar Köle midir?* (Ankara: İlahiyat, 2024).

¹⁹ İhvânü's-Safâ, "er-Risâletü's-Sâliseti ve'l-İşrin: fî Terkibi'l-Cesed," içinde *Resâilü İhvânî's-Safâ*, c. II (Beyrut: Dârul-İslamiyye, 1992), 386 vd.; İhvân-ı Safâ, "23. Risâle: Bedenin Oluşumuna Dair," içinde *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman, çev. İsmail Çalışkan, c. II (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013), 266 vd.; Nusret Taş ve Haydar Dölek, "İhvân-ı Safâ Felsefesinde İnsanın Mahiyeti ve Nefs-Beden İlişkisi," *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 33, sy 1 (2023): 414-15.

Beden ise ay altı alemdeki varlıkların temel kaynağı olan dört temel unsurdan (anasır-ı erbaa) mürekkep olan bir varlıktır. Beden kabuk, nefis öz konumundadır. Bu anlamda beden, nefsin aleti konumundadır. Ölüm anında nefis bedeni terk eder. Beden de bozulur, dağılır ve ana maddesi olan dört unsura geri dönerek yeni oluşumlara madde olur.²⁰

İhvân-ı Safâ, toplumdaki insanları genel olarak anlayış ve kavrayış yeterlilikleri bakımından üç farklı gruba ayırmaktadır. Bunlardan birinci grup, anlayış ve kavrayış bakımından toplumun en alt tabakasını oluşturanlardır. İhvân, bunlar için “avam” tabirini kullanmaktadır. İkinci grup, anlayış ve kavrayış bakımından toplumun en üst tabakasını oluşturanlardır. İhvân, bunlar için “havas” tabirini kullanmaktadır. Üçüncü grup ise anlayış ve kavrayış bakımından bu iki tabaka arasında yer alanlardır. Bir bakıma bu tabaka, bazı konularda avam tabakası gibi bir tutum ve davranış içinde yer almakta, dolayısıyla onlara benzemektedir. Bazı konularda ise havas tabakası gibi bir tutum ve davranış içinde yer almakta, dolayısıyla onlar gibi görünmektedir. İhvân’a göre bu tabaka, sayı olarak toplumun çoğunluğunu oluşturmaktadır. Bu nedenle ilahi hikmet, genel olarak dinin emir ve yasaklarını, yani vahyin dilini, bu tabakanın anlayış ve kavrayış seviyelerine uygun olarak takdir etmiştir. Diğer bir ifadeyle Peygamber, meleklerden anlam olarak aldığı vahyi, muhatapların çoğunluğunu oluşturan bu tabakanın anlama, kavrama seviyesine uygun bir dil ile aktarmıştır. İhvân’a göre her üç tabakayı da muhatap alabilen fikir, görüş, inanç ve ameller, en hayırlı olanlardır.²¹

İhvân, “*Mezheplere ve Dinlere Dair*” risalelerini şöyle tanıtmaktadır: “*Bu risale, ... herkes için doğru olanla avam ile havas için doğru olanın ne olduğu hakkındadır...*”²² İhvân, buradaki ifadelerinde de anlama kavrama yeteneği bakımından üç farklı sınıfa işaret etmekte ve her üç sınıf için neyin doğru olacağını açıklayacağını ifade etmektedir. Burada avam ve havas ifadeleri açık ve anlaşılırdır. “*Herkes için doğru olan*” ifadesiyle de her üç seviyedekiler için uygun olan bilgi, inanç, itikat, fikir, görüş, kanaat, tutum, davranış ve fiiller kastedilmektedir. İhvân’ın bu tutumunun, başta Gazzâlî olmak üzere kendisinden sonraki birçok âlim ve düşünür tarafından miras alındığını söylemek mümkündür.²³ Bu arada İhvân-ı Safâ’nın hem risale yazarları ve teşkilat/cemaat yöneticileri olarak kendilerini hem de “*Kardeşlerimiz*” olarak adlandırdıkları kendi teşkilatlarının/cemaatlerinin mensuplarını “*havas (seçkin)*” sınıfından saydıklarını²⁴ belirtmemiz yerinde olacaktır.

²⁰ Taş ve Dölek, “Nefs-Beden İlişkisi,” 417.

²¹ İhvânü’s-Şafâ, “er-Risâletü’s-Sâbi’ati ve’s-Şelâsin: fi Mâhiyeti’l-‘İşk,” içinde Resâilu İhvânî’s-Şafâ, c. III (Beyrut: Dârü’l-İslamiyye, 1992), 284-86; İhvânü’s-Şafâ, “er-Risâletü’l-Erbe’in: fi’l-‘İleli ve’l-Ma’lûlât,” içinde Resâilu İhvânî’s-Şafâ, c. III (Beyrut: Dârü’l-İslamiyye, 1992), 359-61; İhvânü’s-Şafâ, “er-Risâletü’s-Sâniyeti ve’l-Erbe’in: fi’l-Ârai ve’d-Diyânâti fi’l-‘Ulûmî’n-Nâmûsiyyeti’l-İlâhiyyeti ve’s-Şerî’a,” içinde Resâilu İhvânî’s-Şafâ, c. III (Beyrut: Dârü’l-İslamiyye, 1992), 452-54, 477, 495.

²² İhvânü’s-Şafâ, “Fihristu’r-Resâil,” içinde Resâilu İhvânî’s-Şafâ, c. I (Beyrut: Dârü’l-İslamiyye, 1992), 38; İhvân-ı Safâ, “Fihrist Risâlesi,” içinde İhvân-ı Safâ Risâleleri, ed. Abdullah Kahraman, çev. Enver Uysal, c. I (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012), 25.

²³ Gazzâlî, *İhyâ*, 2002, I:4, 40-41, 62-63, 77 vd.; Gazzâlî, *Mışkât*, 15-17, 70.

²⁴ İhvânü’s-Şafâ, “er-Risâletü’l-Ülâ: fi’l-‘Aded,” içinde Resâilu İhvânî’s-Şafâ, c. I (Beyrut: Dârü’l-İslamiyye, 1992), 48; Ayrıca bak. İhvânü’s-Şafâ, “er-Risâletü’s-Selâsin: fi Hâşyeti’l-Lezzâti ve Hikmeti’l-Hayâti ve’l-Mevti ve Mâhiyyetihâ,” içinde Resâilu İhvânî’s-Şafâ, c. III (Beyrut: Dârü’l-İslamiyye, 1992), 87; İhvân-ı Safâ, “1. Risâle: Sayılar Hakkında,” içinde İhvân-ı Safâ Risâleleri, ed. Abdullah Kahraman, çev. Bayram

Sınıflar Arasındaki Dereceler

İhvân-ı Safâ, insanları teorik ve pratik yetkinliklerine göre genel olarak üç sınıfa ayırmaktadır. Ancak bu sınıfların her birinin kendi içinde birçok tabakaya ayrıldığını da hesaba katmaktadır. İhvân'ın özel olarak dinî düşüncüyü yayma ve hayal ettikleri dindar bir toplumu inşa etme gayesi, onları daha çok inanç merkezli değerlendirmelere sevk etmiş durumdadır. Nitekim toplumu üç gruba ayırma çabalarında da bu tutuma tanık olmaktadır. Örneğin tüm insanların bir kısmının havas/seçkin, bir kısmının avam/sıradan, bir kısmının ise bu iki grup arasında yer alanlar olduğunu ifade eder. Bununla birlikte havas kesimi; inanç, amel ve ihlas gibi kriterler bakımından kendi içinde birtakım mertebelere ayırıştırır. Onlara göre havas kesimin öncüleri, ilâhî hitabı hesaba katan inançlı ve akıllılardır. Bunların arasında öne geçenler, ihlaslı olanlardır. Bunların arasındaki seçkinler, din ilimlerini tahsil etmekle uğraşan âlimler ve fakihlerdir. Bunlar içinde öne geçenler, dini hükümlerle amel etme gayretinde olan “tevbekârlar, abitler, salihler, verâ, takvâ ve ihsan sahipleridir.” Bunlar arasında öne çıkanlar, dünyayı önemsemeyen zahit, onun kusurlarını bilen ârif ve yaşamında ahireti hesaba katan, onunla ilgili ilimlerde derinleşendir.²⁵ İhvân, bu tasnifini şu ifadelerle temellendirmeye çalışmaktadır: “Allah, onları evliyâullâh, ûlû'l-elbâb, ûlû'l-ebsâr ve ûlû'n-nühâ şeklinde adlandırmıştır...”²⁶

Anlaşıldığı üzere İhvân, bu görüşlerini bazı Kur'ân ayetleri ile temellendirmeye çalışmaktadır.²⁷ İhvân'ın konuyla ilgili görüşlerini hem akli hem de nakli verilerle kanıtlama çabası, onların din ile felsefeyi uzlaştırma niyetine dayanmaktadır.²⁸

Avam Sınıfından Havas Sınıfına Geçebilmek için Gereken Asgari Şartlar

İhvân, sınıflar arası geçişin imkân dahilinde olduğunu savunmaktadır. Örneğin teorik ve pratik yetkinlikte değişikliğine bağlı olarak her zaman avam sınıfında havas sınıfına geçmek veya havas sınıfından avam sınıfına düşmek mümkündür. Dolayısıyla bir kere havas sınıfına geçenler, artık ölüme kadar kendilerini sağlama almış olmazlar. Eğer teorik ve pratik yetkinliklerini koruma adına sürekli çaba içinde olmazlarsa kolay bir şekilde avam tabakası içine düşebilirler. İhvân, bu anlamda şöyle bir örnek vermektedir: Toplumun yönetici olan melik/kral ve onun yardımcıları ile dostlarından oluşan sınıfının ahlâk ve karakterleri, sıradan insanlardan oluşan avam tabakasınınkinden farklılık arz eder.

Ali Çetinkaya, c. I (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012), 33; İhvân-ı Safâ, “30. Risâle: Lezzetlerin Nitelikleri, Hayatın ve Ölümün Hikmeti ile Bunların Mahiyetlerine Dair,” içinde *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman, çev. Murat Demirkol, c. III (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), 75-76; İhvân'ın konuyla ilgili iddialarına dair detaylı değerlendirme için bk. Taş, *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Akıl-Vahiy İlişkisi*, 164-65.

²⁵ İhvânü's-Şafâ, “er-Risâletü't-Tâsi' a: fî Beyâni'l-Ahlâk ve Esbâbi İhtilâfihâ ve Enva' i ' İlelihâ,” içinde *Resâilu İhvânî's-Şafâ*, c. I (Beyrut: Dâru'l-İslamiyye, 1992), 356; İhvân-ı Safâ, “9. Risâle: Ahlakın Anlamı, Farklı Oluşunun Nedenleri ve Hastalıklarının Çeşitleri,” içinde *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman, çev. İsmail Çalışkan ve Enver Uysal, c. I (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012), 243-44.

²⁶ İhvânü's-Şafâ, “er-Risâletü't-Tâsi' a,” 356.

²⁷ Söz konusu ayetler için bk. Yûnus 10/62; Bakara 2/269; el-Haşr 59/2; Tâhâ 20/54. İhvân, bu ayetlerin dışında ayrıca şu ayetleri de kanıt olarak sunmaktadır: el-Mücâdele 58/11; ez-Zümer 39/9; es-Secde 32/16; es-Sâd 38/47; el-Hicr 15/42.

²⁸ Taş, *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Akıl-Vahiy İlişkisi*, 33 vd.

Dolayısıyla belli bir eğitim ve bilgilendirme yapılmadan, belli âdâp ve ilkelere uyulmadan avam kesiminden kimse kralın/melikin meclisine alınmaz. Aynı şekilde gökler alemindeki cennetlere, oradaki meleklerin meclisine katılmak isteyenlerin de hazırlık yapmaları ve oraya lâıyk hale gelmeleri gerekir. Örneğin kötülüklerden arınıp bilgi, inanç, görüş, kanaat, amel ve ahlâklarını düzeltmeleri gerekir.²⁹

İhvân'ın bu söylemleri, onların toplumsal sınıflar arası geçişe imkân tanıyan bir düşüncede olduklarını göstermektedir. Hatta muhataplarına, seçkinler sınıfına geçmenin yollarını açıklayarak onları bu konuda teşvik etmektedir. Bu söylemler, aynı zamanda onların din ile felsefeyi uzlaştırma çabalarını yansıtmaktadır. Zira verdikleri örnek, bir yandan akıl/mantık yürütmeye dayanmakta, diğer yandan onların ahiret hayatıyla ilgili inançlarını esas almaktadır.

Batın ve Zâhir Algısı Bakımından Avam ile Havas Arasındaki Farklar

İhvân'a göre avam ile havas arasındaki farkların başında, zahir ile batın algı ve anlayışları gelmektedir. İhvân'ın düşüncesine göre var olan her şey, zahir ve batın olmak üzere iki yönlüdür. Zahir taraf, kabuk, yani dış kısmı temsil eder. Batın taraf ise öz, yani cevheri temsil eder. İhvân, dinin de zahir ve batın olmak üzere iki yönlü olduğunu savunur. Onlara göre dinin zahir tarafı, açık olan hükümler ve uygulamalardır. Bunlara inanmak ve onlarla amel etmek, özellikle avam için uygundur. Batın olan taraf ise bu hüküm ve uygulamaların sırlarıdır. Bunları da ancak havâs ve ilimde derinleşenler bilir.³⁰

Bu söylemler, İhvân'ın avam ile havas arasındaki ayrıma dayalı düşüncelerine ışık tutmaktadır. Nitekim zahir ile batın anlayışlarını dile getirirken avam kesimin anlama kavrama yeteneği bakımından batını hakikatleri idrak etme yeteneğinden yoksun olduğunu, bu nedenle sadece zahir ile ilgilenmek ve yetinmek durumunda kaldığını belirtmektedirler. Buna karşılık havas kesimin anlama ve kavrama seviyesi bakımından yetkin olduğunu, bu nedenle zahirle ilgilenme ve onunla yetinme yerine batını hakikatlerle ilgilendiklerini ve onlarla hakikate ulaşabildiklerini iddia ettirmektedir. İhvân'ın zahir ile batın bağlamındaki düşüncelerine sonraki başlıklar altında da değinileceği için şimdilik bu değerlendirme ile yetinelim.

Bilgiye Ulaşma Yolları Bakımından Avam ile Havas Arasındaki Farklar

İhvân, bilgi türlerini geçmişte olanlar, şu anda olanlar ve gelecekte olacılara dair bilgiler olmak üzere üç kısma ayırmaktadır. İhvân'a göre bu bilgilere ulaşma yolları da üç türdür. Geçmişte olanların bilgisine ulaşma yolu, duyum ve haberlerdir. Şimdiki zamanda olanları bilmenin yolu, duyumsama ve tecrübe etmedir. Gelecekte olacakları bilmenin yolu ise akıl yürütmedir. İhvân, üçüncü yolun, birkaç türe ayrıldığını söyler ve örnekendirir. Onlara göre bunların en şerefli, kalbe gelen işaretler, ilham ve vahiydir. İhvân, bu yolu, Allah'ın, seçkin kılmak istediklerine yönelik bir ikramı³¹ olarak tabir etmektedir.

²⁹ İhvânü's-Şafâ, "er-Risâletü't-Tâsi' a," 334-35.

³⁰ İhvânü's-Şafâ, 328-29.

³¹ İhvânü's-Şafâ, "er-Risâletü's-Sâliye: el-Mevsûmetu bi'l-Uşrunümyâ fi'l-'İlmî'n-Nücûm ve Terki'bî'l-Eflâk," içinde *Resâilu İhvânü's-Şafâ*, c. I (Beyrut: Dâru'l-İslâmiyye, 1992), 153-54; İhvân-ı Safâ, "3. Risâle: Astronomi-Astroloji ve Kürelerin (Gök Cisimlerinin) Oluşumu Hakkında," içinde *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman, çev. Elmin Aliyev, c. I (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012), 108-9.

İhvân, başka bir risalelerinde, Allah'ın birtakım ihsanlarının, herkesi değil sadece havas olan kullarını kapsadığını savunur. Ancak bu ihsanların da karşılıksız olmayıp onların özel gayret, emek ve güzel amellerine karşılık olduğunu vurgular. İhvân'a göre bu durum, adaletsizlik değildir. Bilakis Allah'ın adalet ve insafının gereğidir.³² İhvân, başka bir risalelerinde bu ayrıcalıklı bilgilerin neler olduğunu da dile getirmektedir. Onlara göre Allah'ın peygamberler ve seçkin kullarına verdiği ayrıcalıklar, onlara ilham etmek, başlangıç (mebde) ve sonu (meâd), yeniden diriliş ve ahiret hayatına hazırlık yollarını açıklamaktır.³³

Bu söylemlerden anlaşıldığına göre İhvân, bilgi tasnifi ve bilgiye ulaşma yolları konusunda rasyonel bir tutum, dolayısıyla bilimsel olarak nitelendirilebilecek bir yaklaşım sergilemektedir. Fakat gelecekte yaşanacaklara dair bilgilere ulaşma yolu olarak gösterdiği, “akletme,” yani akıl ve mantık yürütme, düşünme, tefekkür etme gibi eylemlerin içeriklerini izah ederken dinî inanç, itikat, duygu ve hassasiyetleri devreye koymaktadır. Nitekim “kalbe gelen düşünceler (havâtır), vahiy ve ilham” yollarını da “akletme” yöntemi içine dahil etmekte, hatta bu yolu, “en üstün yol” olarak takdim etmektedir.

İhvân, bir yandan bu yolla elde edilen bilgilerin birtakım çabalarla keşfedilecek bir yol olmadığını, yani kesbî değil Allah tarafından seçkin kılmak istediği havas kullarına bahşettiği bir yol olduğunu iddia etmektedir. Öte yandan bu yolu bulan, bu yol sayesinde hakikatlere ulaşanların, özel birtakım çabaları, teorik ve pratik eylemleri nedeniyle Allah'ın bu lütfuna mazhar olduklarını iddia etmektedir. Dolayısıyla İhvân'ın düşüncesine göre bu yolla elde edilen hakikatler, her ne kadar Yüce Allah'ın bir lütfu veya bağışı olsa da o lütuf veya bağışa mazhar olmak için özel olarak hem teorik hem de pratik olarak kemâle erme yolunda birtakım çaba ve gayret göstermek gerekmektedir. İhvân, peygamberleri, irfan ehli olarak kabul ettiği ârifleri ve doğal olarak kendilerini de bu grubun içinde saymaktadır.³⁴

İhvân'ın bu söylemlerinde dikkat çeken hususlardan biri de Allah'ın seçkin kılmak istediği kullarına ulaşma imkânı verdiği bilgilerin mahiyetine dair ifadelerdir. İhvân'ın ifadelerine göre bu bilgiler, başlangıç (mebde) ve son (meâd), yeniden diriliş ve ahiret hazırlık yollarıdır. İhvân'ın “özel bilgiler” olarak adlandırdığı bilgilerin, dünyevî mal, makam, mevki, siyaset, zevk, eğlence ve çıkarlarla ilgili olmaması, onların din ile felsefeyi, akıl ile vahiy uzlaştırma çabalarıyla uyumlu görünmektedir.

Ahlâkî Karakter ve Fiiller Bakımından Avam ile Havas Arasındaki Farklar

İhvân, bedenlerdeki nefislerin türlerini, ahlâk, huy ve seciyelerini anlatırken yaşadıkları dönem ve toplumdaki sosyal sınıfları örnek vermektedir. Örneğin nefsin/kişinin fiillerinden bir kısmını toplumun en üst tabakasını oluşturan aristokratların ve yönetici konumundakilerin fiillerine, bir kısmını ticaretle, ihracat ve ithalat işleriyle uğraşanların fiillerine benzetirler. Yine bir kısmını fitne- fesat ve bozgunculuk yapanların fiillerine, bir kısmını meliklerin ve halkı için savaşan askerlerin fiillerine, bir kısmını ise toplumda adaleti tesis etmeye çalışan hâkimlerin ve arabulucuların fiillerine benzetirler.

³² İhvânü's-Şafâ, “er-Risâletü't-Tâsi'a,” 343-44.

³³ İhvânü's-Şafâ, 384.

³⁴ İhvânü's-Şafâ, 335; Ayrıca bk. İhvânü's-Şafâ, “er-Risâletü's-Selâsin,” 78.

Ardından bu fiillerden her birinin hangi toplumsal tabakaya denk düştüğünü açıklamaktadırlar.³⁵

İhvân'ın toplumdaki insanları, karakterleri ve fiilleri bakımından avam, havas ve arada kalanlar olmak üzere çeşitli gruplara ayırması ve muhataplarını ikna etme amacıyla o dönemin toplumsal yaşamındaki farklı sosyal grupları örnek vermesi dikkat çekmektedir. Kanaatimize göre İhvân'ın bu metodu, düşüncelerinin kolayca anlaşılmasında ve muhatapları çabuk ikna etmelerinde, dolayısıyla cemaatlerinin mevcut üyelerini koruma, onları besleme ve cemaatlerine yeni üyeler kazandırma adına çok etkili olmuştur. Aynı şekilde risalelerinde uyguladıkları bu metodun, risalelerin günümüze kadar ulaşmasına da vesile olduğu söylenebilir.

Abbâsî Halifesi *el-Muktafi li'Emri'l-Lâh döneminde*, 1150 yılında İbn Sinâ'nın eserleriyle birlikte İhvân-ı Safâ Risalelerinin de Bağdat'ta toplatılarak yakıldığı rivayet edilmektedir.³⁶ Bu durumun, İhvân'ın etkisini azaltmaya neden olduğu söylenebilir. Ancak, onların risaleleri aynı zamanda farklı beldelerde ikamet eden mensuplarına yönelik bir eğitim programı oldukları için risaleler, çoğaltılarak farklı beldelere gönderilmiştir. Bunun yanı sıra Endülüslü âlim el-Mecrîti tarafından da risalelerin bir nüshasının Endülüs'e götürüldüğü nakledilmektedir.³⁷ Dolayısıyla toplatılıp yakılan risalelerin Bağdat merkez, belki de çevre muhitlerdeki mescit, cami ve kütüphanelerdeki risalelerle sınırlı olduğu söylenebilir. Dolayısıyla bu yakılma eyleminin risalelerin günümüze ulaşmasında ciddi bir etki engel teşkil etmediği sonucuna varılabilir.

Avam ile Havasın Karakter ve Yeteneklerinin Oluşumunda Gök Cisimlerinin Etkisi

İhvân, ay üstü alemde yer alan gök cisimlerinin yakınlık-uzaklık, hareket ve konumlarına bağlı olarak yeryüzündeki oluş ve bozuluş (kevn-u fesâd) sürecini etkilediğini iddia etmektedir. Bu bağlamda söz konusu olgunun, bütün yönleriyle insan bireylerini de etkilediğini savunmaktadır.³⁸ Örneğin Mars, Venüs ve Merkür'ün etkisinde olanların sanatsal yetenek kazanmaya müsait olduğunu; buna karşılık Güneş, Satürn, Jüpiter, özellikle de Ay'ın etkisinde olanların sanatsal yetenek kazanmaya fazla elverişli olmadıklarını iddia eder.³⁹

³⁵ İhvân-ı Safâ, "23. Risâle," 267.

³⁶ Uysal, "İhvân-ı Safâ," 5.

³⁷ Ömer Mahir Alper, "Mecrîti," içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003), 278-79; Uysal, "İhvân-ı Safâ," 5.

³⁸ İhvânü's-Şafâ, "er-Risâletü'l-Hâmiseti ve'l-İşrîn: fi Muskatî'n-Nutfe," içinde *Resâilu İhvânî's-Şafâ*, c. II (Beyrut: Dâru'l-İslâmiyye, 1992), 432 vd.; İhvân-ı Safâ, "25. Risâle: Spermin Düştüğü Yere Dair," içinde *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman, çev. İsmail Çalışkan, c. II (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013), 301 vd.

³⁹ İhvânü's-Şafâ, "er-Risâletü's-Sâmine: fi's-Senâi'il-'Ameliyyeti ve'l-Ğarezi Minhâ," içinde *Resâilu İhvânî's-Şafâ*, c. I (Beyrut: Dâru'l-İslâmiyye, 1992), 291; İhvân-ı Safâ, "8. Risâle: Pratik Sanatlar ve Amaçları Üzerine," içinde *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman, çev. Enver Uysal, c. I (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012), 197; Ayrıca bk. İhvânü's-Şafâ, "er-Risâletü'l-Hâmiseti ve'l-İşrîn," 436-37; İhvân-ı Safâ, "25. Risâle," 303.

Bu anlamda İhvân, insanların bazı yeteneklere sahip olma istidat ve yeteneğinin, kendilerinden kaynaklanmadığı düşüncesindedir. Zira İhvân, genel anlamda insanların huy ve karakterlerinin oluşumunda içinde yaşadıkları doğal çevre, iklim ve beslenme kaynaklarının doğrudan etkili olduğunu savunmaktadır.⁴⁰ İhvân'ın, bu düşüncesini temellendirebildiğini söylemek mümkün değildir. Ancak onların bu konuda kaderci bir tutum sergilemediğini, insanın alacağı eğitim ve göstereceği çabayla avam tabakasından havas tabakasına geçebilme imkânını savunduğunu vurgulamak ve bu haklarını teslim etmek yerinde olacaktır.

Bâtıl İnanç ve Çarpıtmalardan Etkilenme Bakımından Avam ile Havas Arasındaki Farklar

İhvân, ahlâkî karakterin oluşumu bağlamında sürekli tekrarlanan günlük alışkanlıkların, kişide yerleşik bir karakter oluşturup güçlendirdiğini, dolayısıyla avam tabakasıyla birlikte yetişenlerin, onların karakterine sahip olacağını savunmaktadır.⁴¹ İhvân, hayvanların insanlar aleyhinde açtıkları davayı konu edinen ünlü hikâyesinde,⁴² “cinler, vesvese verme, çarpma gibi çeşitli yollarla insanlara zarar vermektedir”⁴³ gibi batıl inançlar konusunda, avam olarak nitelenen kesimin çok daha çabuk etkilendiklerini belirtmektedir. Yine aynı hikâyede müneccim ve sihirbazların çarpıtma, vehme düşürme ve aldatma çabalarından en fazla avam tabakasının etkilendiğini dillendirmektedir.⁴⁴

İhvân, Hz. Muhammed'in vefatından sonra Müslümanlar arasında yaşanan fikhî ve siyasi görüşlere dayalı vakalara değinirken başta Peygamberin aile fertlerine (ehl-i beyt) olmak üzere yapılan zulümlere işaret etmektedir. İhvân, bu zulümleri yapanların, kendilerini temize çıkartmak, sorumluluk ve kınamadan kurtulmak için özetle şu mazeretlere sığındıklarını ifade etmektedir: “Her şey Allah'ın kaza, kader ve hükmüyle gerçekleşti. Kimse Allah'ın hükmünü geçersiz kılmaya güç yetiremez... Bunu inkâr eden kafir olur.”⁴⁵

İhvân'a göre onların işledikleri kötülükleri duyan sıradan insanlar, yani avam tabakası, bu sözlerden etkilenerak sakinleşmişlerdir. Ancak İhvân, bu sözlerin amacının Allah'ın kaza, kader ve hükmüne dair inancı dile getirmek olmadığını, bilakis yaptıkları zulme kılıf uydurma çabası olduğunu iddia eder.⁴⁶

⁴⁰ Nusret Taş, “İbn Haldun'un Mukaddime Adlı Eserindeki Teorilerin, İhvân-ı Safâ Risâleleri'nden İntihal Olduğuna Dair İddia,” içinde *Sosyal Bilimlerde Seçme Konular-7*, ed. Sadettin Paksoy ve Hasan Çiftçi (Ankara: İKSAD Publishing House, 2022), 267-95.

⁴¹ İhvân-ı Safâ, “23. Risâle,” 267.

⁴² Taş, *İnsanlar Efendi, Hayvanlar Köle midir?*

⁴³ İhvânü's-Şafâ, “er-Risâletü's-Sâniyeti ve'l-'İşrin: fi Keyfiyeti Tekvini'l-Hayvânât ve Eşnâfihâ,” içinde *Resâilu İhvânî's-Şafâ*, c. II (Beyrut: Dâru'l-İslâmiyye, 1992), 223; İhvân-ı Safâ, “22. Risâle: Hayvanların ve Hayvan Türlerinin Yaratılış Şekline Dair,” içinde *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman, çev. Murat Demirkol, c. II (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013), 167.

⁴⁴ İhvânü's-Şafâ, “er-Risâletü's-Sâniyeti ve'l-'İşrin,” 349-50; İhvân-ı Safâ, “22. Risâle,” 241.

⁴⁵ İhvân-ı Safâ, “31. Risâle: Dillerin, Yazı Şekillerinin ve İbarelerin Farklı Olmasının Sebeplerine Dair,” içinde *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman, çev. Ali Avcu, c. III (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), 136-37.

⁴⁶ İhvân-ı Safâ, 136-37.

Risalelerde yer alan bu ve benzeri ifadelerden anlaşıldığına göre İhvân, avam tabakasından genel olarak anlama kavrama seviyesi düşük kesimleri kastetmektedir. Özel olarak da sadece zahir veya görünür ya da somut verilerle ikna olabilen başta çocuklar, kadınlar, köleler ve akı kıt olanları kastetmektedir. İhvân'a göre bu sınıf, tahkik etme yeteneğinden ve soyut düşünme becerisinden yoksundur. Bu nedenle batıl inançlardan, hurafelerden ve iyi niyetli olmayan hakikatleri çarpıtma girişimlerinden çabuk etkilenirler.

Kanaatimize göre İhvân, “avam” olarak tabir ettiği kesimleri aşağılama niyetinde değildir. Anlaşıldığına göre İhvân, kendilerine göre itiraz edilmez bir hakikati dile getirme niyetindedir. Dolayısıyla İhvân'ın bu düşünceleri tartışılabilir, eleştirilebilir hatta reddedilebilir. Ancak onların avam olarak adlandırdıkları toplumun bir kesimini aşağılamaya çalıştıkları söylenemez.

Güzellik ve Estetik Anlayışları Bakımından Avam ile Havas Arasındaki Farklar

İhvân, güzel konuşma (belâgat) ile ilgili görüşlerini açıklarken hem avam tabakasından kastının kimler olduğuna hem de onların algı ve tutumlarına değinmektedir. İhvân'a göre sadece görünen zâhiri, somut verilerle ikna olan avam kesim, dünyevî haz, lezzet ve duyusal şehvetlere bağlandıkları için anlamlarının hakikat içerip içermediğine bakmaksızın belâgati; güzel ses, tatlı konuşma ve açık söz olarak algılamaktadır. Oysa bunların bir kısmı, akı kıt olanları oyalayan birtakım hezeyanlardan ibarettir.⁴⁷ İhvân, böyle bir anlayışta olan avam tabakası arasında başta haşviyye⁴⁸ olarak adlandırdığı grubu, yani sadece görünür olan zâhiri anlamlarla uğraşan kesimi saymaktadır. Bunun yanı sıra çocuklar, kadınlar, kıt akıllılar, deliler ve sarhoşları da saymaktadır.⁴⁹

İhvân'ın bu söylemleri, bir bakıma avam tabakasıyla kastettiği kesimlerin kimler olduğunu ortaya koymaktadır. Burada özel olarak kadınlara yer vermelerinin gerekçeleri, bağımsız bir çalışma konusu olarak ele alınmayı gerektirdiği için konuyla ilgili detaylı değerlendirmelere giremiyoruz.

İhvân, avam ile havas kesimin güzel ve estetik anlayışlarıyla ilgili başka bir risalelerinden özetle şu görüşleri dile getirmektedir. “Avam kesim, güzel bir şey veya süslü bir kişi gördükleri zaman ona bakmaya ve yakın olmaya, onu düşünmeye heveslenirler. Havas insanlar ise sağlam bir sanat veya süslü bir şahıs gördükleri zaman onu meydana getiren hikmetli zata, onu yaratan ilim sahibine, onu şekillendiren merhametli zata özlemle yönelir, ona bağlanır ve onda huzur bulurlar. Ayrıca teorik ve pratik işlerinde onu örnek almaya, ona benzemeye çaba sarf ederler.”⁵⁰

İhvân'ın bu bakış açısının hem akla hem de vahye uygun düştüğünü söylemek mümkündür. Zira akıl, her zaman asıl faili hesaba katmayı gerekli kılmaktadır. Aynı şekilde vahiy de varlık alemindeki her şeyin arka planında yer alan asıl faile dikkat çekmektedir. Bu anlamda İhvân'ın avam ve havasa dair bu değerlendirmesinin yerinde bir değerlendirme olduğunu söyleyebiliriz.

⁴⁷ İhvânü's-Şafâ, “er-Risâletü'l-Vâhdeti ve's-Selâsin: fî 'İlel'l-İ'tilâfi'l-Lügâti ve Rûsûm'l-Huţûti ve'l-İbârât,” içinde *Resâilü İhvânî's-Şafâ*, c. III (Beyrut: Dâru'l-İslâmiyye, 1992), 119.

⁴⁸ Yurdagür, “Haşviyye”.

⁴⁹ İhvânü's-Şafâ, “er-Risâletü'l-Vâhdeti ve's-Selâsin,” 119.

⁵⁰ İhvânü's-Şafâ, “er-Risâletü's-Sâbi'ati ve's-Selâsin,” 284-85; İhvân-ı Safâ, “37. Risâle: Aşkın Mahiyetine Dair,” içinde *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman, çev. H. İbrahim Şimşek ve Yalçın Atalık, c. III (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), 229-30.

Havas Kesimin Her Bildiklerini Avam Kesimle Paylaşmama Tutumu

İhvân, genel anlamda seçkin davranmakta, her bilginin herkesle paylaşılması; bununla birlikte hak edenlerden de ihtiyaç duydukları bilgilerin saklanılmaması gerektiğini savunmaktadır. Risalelerin tanıtımı mahiyetine olan “Fihrist Risalesi”nde yer aşağıdaki ifadeler, onların bu tutumunu yansıtmaktadır:

“İşte bu risâlelere ve er-Risâletü'l-Câmiaya sahip olan kimseye de böylesi gerekir. Onları, ehli olmayan ve ilgi göstermeyen kimselere vermek suretiyle, onların değerini düşürmemeli, ama değerini bilenlere engel olarak, hak edenleri onlardan uzaklaştırarak da risâlelere zulmedilmemelidir. İlim yolcusu, edebi tercih eden, hikmetleri seven, özgür, iyi ve doğru, hedefi gören, olgunlaşmayı arzulayan herkes bu risâleleri tanıtır. Onları koruma, gizleme ve açıklama konusunda olabildiğince dikkatli olunmalı, onları en güzel şekilde korumalıdır. Onları sadece hak edenlere vermek ve hak edenleri onlardan mahrum etmemek suretiyle, risâleler konusunda emanet hakkı yerine getirilmelidir...”⁵¹

İhvân, elli ikinci risalelerinde de bu tutumlarını destekleyen şu ifadeleri kullanmaktadır:

“İlmi ehli olmayan ve değerini bilmeyen kimseye bolca vermemiz nasıl uygun değilse aynı şekilde danışan ve arayan kimseyi ondan alıkoymamız ve hak edene cimrilik etmemiz de caiz ve helal değildir. Değerli kardeşlerimizden (İhvân) bu risaleleri elde eden herkesin layık olan kimseye bunlardan kavrayışına yakın olan ve onun işine yarayacağını veya mertebesine uygun olduğunu bildiği şeyleri “Fihrist Risalesi”nde yaptığımız sıralamaya göre tedrici olarak iletmesi gerekir.”⁵²

İhvân’a göre ilimde derinleşen seçkin (havas) filozoflar, bütün sır ve işaretlerin hakikatlerini bildikleri için fazla açıklamaya ihtiyaç duymazlar. İhvân, bu iddiasını anlamları açık olmayan, genel olarak müteşabih olarak adlandırılan bazı ayetlerde geçen bazı ifadeleri örnek olarak vermektedir.⁵³ İhvân’a göre Kur’ân’da yer alan, örneğin anlamları açık olmayan bazı surelerin başlarındaki kesik harfler gibi ifadelerin arkasında, avam ve cahillere, özellikle de ahir zamanda açılması uygun olmayan birtakım sırlar vardır. Bu amaçla şeylerin hakikatleri, avam insanların anlayışına uygun olmayan bir elbise ile örtülmüştür. Fakat seçkinler (havas) ve filozoflar, bundaki amaç ve hakikati bilirler. Ancak “İlmi cahillere veren onu zayi eder. Hak edenlerden alıkoyan zulmeder.” ilkesine uyararak onu kötülerden ve bedevilerden gizlerler.”⁵⁴

İhvân, başka bir risalesinde benzer bir görüş ortaya koymaktadır. Onlara göre Arapça alfabedeki şemsî ve kamerî harflerle⁵⁵ ilgili hükmün arka planında sadece Allah’ın ihlaslı kulları olan havas kesimin bilmesi caiz olan bir sır vardır.

⁵¹ İhvân-ı Safâ, “Fihrist Risâlesi,” 29.

⁵² İhvân-ı Safâ, “52. Risale: Sihir, Büyü ve Göz Değmesinin Mahiyeti Hakkında,” içinde *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman, çev. Murat Demirkol, c. 4 (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), 215.

⁵³ İhvân’ın örnek olarak verdiği bazı ayetler: en-Neml 27/16. el-Kalem 68/1. et-Tür 52/11. el-İsrâ 17/1. el-Kasas 28/30. et-Tîn 95/1. et-Tekvîr 81/1. Âl-i İmrân 3/133. Hud 11/119. Yasin 36/78...

⁵⁴ İhvânü’ş-Şafâ, “er-Risâletü’ş-Şâniyeti ve’l-‘İşrîn,” 243-44.

⁵⁵ <https://arapcaokulu.com/index.php/en/component/content/article/2-arapca-anasayfa/17-semi-kameri-harfler> Erişim Tarihi: 15.02.2025.

İhvân'ın iddiasına göre bu sırları açıklamak uygun değildir. İhvân, şu ifadeyi kullanmaktadır: “Zira bilgiler ve peygamberler bize izin vermemiştir. Temiz bir kalbi, arınmış bir nefsi ve temiz bir ahlâkı olan kişi için anlattıklarımız yeterlidir.”⁵⁶

İhvân'ın bu seçkinici tutumu, genel olarak filozoflarda özel olarak da mutasavvıflarda rastlanan bir tutumdur. Örneğin Gazzâlî de birçok eserinde aynı gerekçelerle benzer bir tutumu sergilemektedir.⁵⁷ Gazzâlî'nin bu hassasiyetine rağmen İbn Rüşd tarafından bu konularda dikkatli davranmamakla, avamdan saklanması gereken bilgileri yazdığı eserler yoluyla herkesle paylaşmakla eleştirilmiştir.⁵⁸ İbnü'l-Nedim, eski dönemlerde hikmetin/felsefenin ehil olmayanlara yasak olduğunu, filozofların sadece ehil olanlara felsefeyi öğrettiğini aktarmaktadır.⁵⁹

İhvân'ın “bu sırları açıklamak caiz değildir” veya “bunun için bize izin verilmemiştir” gibi sözleri, onları Sûfilere benzer bir tutuma sevk etmiş durumdadır. Buna karşılık onların avam tabakasından çıkıp havas tabakasına geçme anlamında özel olarak teşkilat/cemaat mensuplarına, genel olarak da tüm risale okurlarına yaptıkları bazı tavsiyeler, onların bu konuda çok da tutucu davranmadıklarını göstermektedir. Örneğin söz konusu tavsiyelerden biri özetle şöyledir: “Hayatta karşılaştıklarınızla ilgili tecrübe ve gözlemlerden yararlanın. Ayrıca risalelerimizde Allah'ın seçkin (havas) kulları olan peygamberlere, Allah dostlarına (evliya) ve salih kullara dair anlattığımız hikâyeleri, onların güzel ahlâkı, âdil yaşam tarzı ve güzel davranışları üzerine düşünün. Onları örnek alın ve onların yollarına tabi olun.”⁶⁰ Risalelerde çokça yer alan bu tür tavsiyeler, İhvân'ın ilimlerini, tecrübe ve birikimlerini özellikle “kardeşlerimiz” olarak andıkları cemaat/teşkilat mensuplarından çok da saklama ihtiyacı hissetmediklerini göstermektedir.

Vahyin Dilinin Tüm Sınıfları Hesaba Katan Sembolik Bir Dil Olma İddiası

İhvân, ahiret hayatının sadece ruhanî olacağını savunmaktadır. Onlara göre uhrevî hayatta cismanî olan bedenler olmayacak. Buna karşılık nefisler, bedensiz bir şekilde varlıklarını devam ettirecekler. Bu anlamda ödül ve cezalar da ruhanî olacaktır. Dolayısıyla Kur'an'da uhrevî hayata dair cismanî anlatım ve tasvirlerin tamamı, mecaz, sembol ve remizlerdir. Zira Peygamber'in muhatapları arasında toplumun tüm kesimleri vardır. Diğer bir ifadeyle Peygamber'in davetine hem avam hem havas hem de bu iki grup arasında yer alanlardan oluşan toplumun tüm kesimleri muhataptır. İhvân, “Muttakilere vaat olunan cennetin misali şöyledir...”⁶¹ anlamındaki ayeti kanıt olarak göstermektedir.

⁵⁶ İhvânü's-Şafâ, “er-Risâletü'l-Erbe'in,” 382; İhvân-ı Safâ, “40. Risâle: Nedenler ve Nedenlilere Dair,” içinde *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman, çev. Ali Durusoy, c. III (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), 310.

⁵⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, 2002, I:96; Gazzâlî, *Mişkât*, 14-15.

⁵⁸ İbn Rüşd, *Tutarsızlığın Tutarsızlığı (Tehâfüt et-Tehâfüt)*, çev. Kemal Işık ve Mehmet Dağ (Samsun: OMÜ Basım Evi, 1986), 192 vd.; Kılıç, “Filozofların Hakikat Arayışı,” 117-18.

⁵⁹ Muhammed b. İshak en-Nedim, *el-Fihrist*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 784.

⁶⁰ İhvânü's-Şafâ, “er-Risâletü't-Tâsi'a,” 286-87.

⁶¹ Muhammed 47/15.

Onlara göre bu ayet, uhrevî hayatta karşılaşılabilecek olan ödül ve ceza ya da nimet ve azaplarla ilgili ifadelerin teşbih ve temsil nitelikli olduğunu göstermektedir.⁶²

İhvân, konuyla ilgili görüşlerini kanıtlamak için daha ileri bir adım atmaktadır. Onların iddiasına göre Hz. Muhammed, çöl halkından okuma-yazma bilmeyen (ümmî) bir kavme gönderilmişti. Bu kavim, eğitimsiz olduğu için uhrevî hayattan da dünyevî nimetlerden de habersiz idi. Bu nedenle Hz. Muhammed, kavranmasını ve tasavvurunu kolaylaştırmak ve onları buna teşvik etmek için cennet nimetlerini daha çok cismanî şekilde tasvir etmiştir. İhvân, buna karşılık kendi muhataplarının ilimde derinleşmiş, kavrama yetenekleri gelişmiş, felsefi riyazetlerle yetişmiş bir topluluk olduğunu, bu nedenle risalelerinde ilâhî kitapların sırlarını araştırıp onların anlamlarını açıkladıklarını iddia etmektedir.⁶³

İhvân, bu söylemi ile kendi cemaatlerinin fertlerini anlama kavrama seviyeleri bakımından Hz. Muhammed'in muhataplarıyla kıyaslamaktadır. Bunun neticesinde de birinci derecede muhatapları olan cemaatlerinin/teşkilatlarının mensuplarını soyut düşünme, anlama ve kavrama seviyesi bakımından daha üst düzeyde görmektedir.⁶⁴ Konunun sınırları dışına çıkmamak için İhvân'ın bu söylemlerinin, hakikati içerip içermemesine dair tartışmalara girilmemiştir. Bununla birlikte İhvân'ın bu söylemlerini, onların avam ile havas tabakasına dair düşüncelerini yansıtan ilginç bir örnek olarak değerlendirmek mümkündür. Anlaşıldığına göre avam ile havas konusundaki düşüncelerinin haklılığı konusunda o kadar emindirler ki kendilerini ve cemaatlerinin mensuplarını, Hz. Muhammed'in muhataplarıyla kıyaslamaktan ve soyut düşünme yeteneği, dolayısıyla anlama kavrama yeteneği bakımından daha üstün görmektedirler.

İhvân, bazen ihtilaflara yol açan vahyin lafızlarını anlama problemine değinirken özetle şu görüşleri dile getirmektedir. Peygamberliğin özelliklerinden birisi de avam, havas ve bu ikisi arasında yer alan muhataplarına dair hükümleri ayrıntılı bir şekilde açıklamaktır.⁶⁵ İhvân, bu gerekçeye dayalı olarak herkesin lafızları, kendi kavrayış, zekâ ve tabiatının saflığı ölçüsünde iyice anlayıp kavramasını sağlama amacıyla Hz. Muhammed'in, ilâhî vahye dayalı kitapta müşterek, müteradif/eşanamlı, zıt, benzer ve türemiş olan lafızların hepsini kullandığını söyler.⁶⁶

Burada “peygamberler, vahyi melek vasıtasıyla alırken sadece anlam olarak mı alır, dolayısıyla lafza dökerken kendi inisiyatifini mi kullanır? Yoksa hem anlam hem de lafız olarak mı alırlar?” gibi sorulara dayalı tartışmalara girmeyeceğiz. Zira bu tartışmalar, konumuzun sınırlarını aşmaktadır. Ancak İhvân'ın, vahyin lafızlarının anlamları üzerine yaşanan ihtilafları, muhataplar arasında avam ve havas olarak nitelendirilebilecek farklı anlama ve kavrama seviyesinde insanların varlığı bağlamında değerlendirmesini rasyonel bir yaklaşım olarak değerlendirmekteyiz.

⁶² İhvân-ı Safâ, “30. Risâle,” 75.

⁶³ İhvân-ı Safâ, “30. Risâle,” 75-76.

⁶⁴ Taş, *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Akıl-Vahiy İlişkisi*, 164-65.

⁶⁵ İhvân-ı Safâ, “42. Risâle: Mezhepler ve Dine Dair,” içinde *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman, çev. Metin Özdemir, c. III (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), 395.

⁶⁶ İhvân-ı Safâ, 390.

Metafizik Alanla İlgili Sorularda Avam ile Havasa göre Değişen Cevaplar

İhvân; “Âlem yok iken Allah neden onu yarattı?” “İnsan, mevcut suret/şekil dışında daha sağlam ve daha düzgün bir surette/şekilde yaratılamaz mıydı?” gibi sorulara verilebilecek cevapları gündemine almakta ve bu bağlamda özetle şu ifadeleri kullanmaktadır: “Her bir sorunun birçok cevabı olabilir. İnsanlar avam ve havastan oluştuğu için her cevap, her soru için uygun değildir.”⁶⁷

İhvân’ın gündeme getirdiği bazı sorular ve bu sorulara verilebilecek en uygun cevaplar bağlamında muhatapların anlama ve kavrama seviyesinin, yani avam veya havas olma durumlarının dikkate alınması gerektiğine dair görüşleri, kayda değerdir. Zira bu görüşlerinin geçerliliğini, her birimiz, örneğin çocuklar üzerinde tecrübe etme imkânına sahibiz. Nitekim küçük çocukların sorularına cevap verirken onların anlayabilecekleri bir dille, olabildikçe basit ve somut şekilde cevaplar vermeye çalışırız. Diğer bir ifadeyle kanıtlara dayalı, soyutlayıcı, genelleyici ve detaylı cevaplardan sakınıyoruz. Zira bu tür cevapların, onların kafalarını daha fazla karıştıracaklarını biliriz. Bu nedenle İhvân’ın avam olarak adlandırdığı anlama ve kavrama seviyesi düşük yetişkinler için de çocuklara anlatır gibi anlatmak gerektiğine dair görüşlerini, değerli bulmaktayız. Ancak İhvân’ın vahyin dilinde avam tabakasının anlama seviyesine indirgendüğünü iddia ettiği bazı konularla ilgili iddiaları, konuyu basit bir dille anlatma değil, tamamen sembolik anlatım olarak ele alınmaktadır. Örneğin cennet nimetleri ve cehennem azabına dair cismanî anlatımların tamamı, sembolik ifadeler olarak yorumlanmaktadır. Onların iddiasına göre cennet nimetleri de cehennem azapları da sadece ruhanî olacaktır. Bu anlamda İhvân’ın avam ile havas seviyesine uygun bir dil kullanma gereğine dair yaklaşımlarında, özellikle bazı Kur’ân ayetleri söz konusu olduğunda dil bakımından basite indirgemeyi değil, anlam bakımından zahirin aksine yorumlanabilecek sembolik anlatımı kastettiğini belirtmek gerekmektedir.

Avam, Havas ve Ara Sınıflar için Uygun Olan İnanç, İlim ve Ameller

İhvân’a göre bazı inançlar sadece avam, bazıları sadece havas, bazıları ise hem avam hem de havas için uygundur. İhvân, sadece avam veya sadece havas olanlar için uygun olan inançların sayı ve çeşitleri çok fazla olduğu için o konulara girmek yerine inançların en sağlamı ve en hayırlısı olan hem avam hem de havas için uygun olan inançları anlatmakla yetineceğini belirtir.⁶⁸

İhvân’ın bu tutumu, rasyonel bir tutumdur. Zira toplumsal barış, huzur ve mutluluk için toplumdaki her kesimin birbirini anlaması, birbiriyle olabildikçe uyum içinde yaşaması gerekmektedir. Bir toplumdaki sınıflar arasında fikir, görüş, inanç ve yaşam tarzları arasındaki farklılıklar, onların birbiriyle uyumunu bozacak boyutlara varırsa örneğin bazı sınıflar bazı sınıfları küçümseyip aşağılamaya veya dışlamaya yönelirse o toplumdaki her bir sınıf için barış, huzur veya mutluluktan bahsedilemez. Bu anlamda İhvân’ın “hem avam hem de havas için uygun olan inançlar, en sağlam ve en hayırlı inançlardır” şeklinde özetlenebilecek olan görüşünün, kayda değer olduğunu düşünmekteyiz.⁶⁹

⁶⁷ İhvân-ı Safâ, “40. Risâle,” 294-95.

⁶⁸ İhvân-ı Safâ, “42. Risâle,” 364.

⁶⁹ İhvân-ı Safâ, 364.

İhvân'a göre avam ve cahil kesim için en uygun hal, onların ibadetlerle ilgili sorumluluklarını yerine getirmeleri, gereksiz, batıl ve boş işlerden yüz çevirmeleridir. Allah'ın has kulları olan havas için en faziletli hal ise duysal olarak algılanan şeylerin hakikatleri üzerine düşünmek, tefekkür etmektir. Zira tefekkür, hayırlı işlerin en faziletlisidir.⁷⁰ İhvân, bu görüşlerini desteklemek için ayeti kanıt olarak takdim etmektedir: “*De ki: Size tek bir öğüdüm vardır: Allah için ikişer ikişer ve tek tek kalkınız, sonra düşününüz...*”⁷¹

İhvân, Allah'a dair inançlar konusunu ele alırken özet olarak şöyle bir değerlendirme yapmaktadır: Bazı kimseler, Allah'ın gökte olup tüm mahlukatı gözetlediğine, dolayısıyla her şeyden haberdar olduğuna inanır. İhvân, bu tür inançların havasa uygun olmadığını ancak toplumun genelini oluşturan avam tabakası için yararlı olduğunu savunur. İhvân'a göre avam sınıfı, bu tür inançlar sayesinde Allah'ın varlığı ile ilgili şüphelerden uzaklaşır. Peygamberler vasıtasıyla ilettiği emir, yasak ve tavsiyeleri benimseyip onlara uyar.⁷²

İhvân, başka bir risalesinde özet olarak şu görüşleri dile getirmektedir. Ahiret hayatı, cismani değil ruhani olacaktır. Kur'an'daki cennet ve cehennem hayatına dair tasvirler sembolik/mecazi anlamlardadır. Bunların zâhir, yani görünür anlamlarına olduğu gibi inanmak, havas kesim için değil, avam kesim için uygundur.⁷³

İhvân'a göre insanın sadece bedenden ibaret olduğunu zannedenler, yeniden diriliş ve kıyamet olgularının hakikatini algılayamazlar. Zira bu cesetlerin şu anda olduğu şekliyle tekrar diriltileceğini, ardından bir alanda toplatılıp hesaba çekileceklerini zannederler. Ahiret hayatının ruhanî olacağını iddia eden İhvân, bu tür inançların havas kesimi için uygun olmadığını, ancak sıradan insanlardan oluşan avam kesimi için faydalı olduğunu savunur. Zira bu tür inançların, avam kesimi kötülüklerden uzaklaştırıp iyiliklere yönlendirme, dolayısıyla ahlâklı ve erdemli olmaya sevk ettiği ifade eder.⁷⁴

İhvân, “*Mezhepler ve Dine Dair*” adlı risalelerinde özetle şu görüşleri dile getirmektedir. İnsanlar, karakter, tutum ve fiilleriyle genel olarak avam, havas ve ara sınıf olmak üzere üç grupta toplanabilir. Bunlardan her biri için öncelikli ve uygun olan ilimler farklıdır. Bununla birlikte avam, havas ve bu ikisi arasında bulunanların hepsi için en uygun olanı, dine, onun âdâp ve erkânına ve bunlarla ilgili amellere dair ilimdir. Örneğin avam sınıfı için en uygun olan ilke ve kurallar, dinin zâhir, yani görünür kısmını teşkil eden kural ve ilkelerdir. Havas sınıfı için en uygun olanı, dinin batın, yani görünmez kısmıyla ilgili muhkem ve müteşâbih anlamlardır. Avam ile havas arasında yer alan sınıf için en uygun olanı ise dinin zahir ile batın arasında kalan kural ve ilkeleridir.⁷⁵

İhvân, başka bir risalesinde yine peygamberlerin muhataplarının avam, havas ve ara sınıf olmak üzere herkes olduğu her bir kesimin kendi akıl kapasitesine göre anlaması için ortak manâlar kullandıklarını iddia eder. İhvân'a göre bu, herkesin hayrınadır.⁷⁶

⁷⁰ İhvân-ı Safâ, 402.

⁷¹ Es-Sebe' 34/46.

⁷² İhvân-ı Safâ, “42. Risâle,” 409.

⁷³ İhvân-ı Safâ, 419-20.

⁷⁴ İhvân-ı Safâ, “38 Risâle: Öldükten Sonra Diriliş ve Kıyâmete Dair,” içinde *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. & çev. Abdullah Kahraman, c. III (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), 249-51.

⁷⁵ İhvân-ı Safâ, “42. Risâle,” 407.

⁷⁶ İhvân-ı Safâ, “46. Risâle: İmanın Mahiyeti ve Araştırmacı Müminlerin Özelliklerine Dair,” içinde *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman, çev. Murat Demirkol, c. IV (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), 95.

Anlaşıldığına göre İhvân, özel olarak avam ve havas kesimin her birine uygun olan birtakım bilgi, inanç, itikat, tutum, davranış ve fiiller olduğunu savunmakla birlikte özellikle dinî anlamda hem avam hem havas hem de ara sınıfı kapsayan herkes için uygun olanları, en hayırlı olanlar olarak nitelendirmektedir. İhvân'ın bu tutumu, onların din ile felsefeyi uzlaştırma çabalarının bir yansımasıdır. Bize göre onların bu tutumu, sağlıklı bir tutumdur. Zira bu tutum, toplumun farklı kesimlerinden teorik ve pratik olarak yeterli görülmemeyen, diğer bir ifadeyle kendileri gibi düşünmeyen, inanmayan ve yaşamayan kesimleri de hoş görüşü ile karşılama imkânı sunmaktadır. Bu da toplumsal barış ve huzur açısından önem arz eden bir tutumdur.

Sonuç

Toplumdaki insanları teorik ve pratik yetkinlik durumuna göre tasnif etme geleneği, İlk Çağ düşünürlerine kadar geriye gitmektedir. Bu gelenek, ilk dönemden itibaren İslâm dünyasında da devam ettirilmiştir. Özellikle Müslüman sûfî ve filozoflar, insanları anlama ve kavrama seviyelerine göre tasnif etme geleneğini, İslâmî inanç esaslarıyla da uzlaştırma çabalarıyla birlikte sürdürmeye gayret göstermişlerdir. Bu çalışmada bu gelenekte önemli bir yer tutan İhvân-ı Safâ Risalelerindeki toplumu sınıflara ayırıştırma çabası ele alınmıştır.

İlk dönem İslâm filozofları arasında yer aldığı için İhvân-ı Safâ'nın konuyla ilgili görüşleri önem arz etmektedir. Zira onların konuyla ilgili görüşlerinin kendilerinden sonra yaşayan başta Gazzâlî, İbnü'l-Arabî ve İbn Haldun gibi meşhur İslâm düşünürlerinde benzer şekilde tekrarlandığına tanık olunmaktadır.

Çalışmada tespit edilen İhvân-ı Safâ'nın konuyla ilgili görüşlerini toplam on iki başlık altında toplanmıştır. Söz konusu görüşlerden anlaşıldığına göre İhvân, insanları anlama, kavrama seviyelerine göre genel olarak avam, havas ve bunların arasında yer alanlar olarak üç gruba ayırmaktadır. Bunlardan birinci grup, toplumun en alt sınıfını, ikinci grup, toplumun en üst sınıfını, aradıkları ise toplumun büyük çoğunluğunu oluşturmaktadır. En alt sınıf olan avam tabakası, genel olarak ya eğitimsiz kesim ya da çocuklar, kıt akıllılar, ahmaklar ve cahillerden oluşmaktadır. Bu nedenle genel anlamda soyut düşünme yeteneğinden yoksundurlar. Bunun yansıması olarak da sadece varlıkların veya olay ve olguların görünen yönleri, yani zahir taraflarıyla ilgilenmektedirler. Diğer bir ifadeyle varlıkların, olay ve olguların hakikatleriyle, yani batın yönleriyle ilgilenmezler. İhvân, bunların durumunu ve tutumunu onaylamamakta, fakat onları mazur görmekte, varlıkların, olay ve olguların sadece görünen, somut yönleriyle ilgilenmelerini normal karşılamaktadır.

İhvân'ın havas olarak adlandırdığı sınıf ise toplumun en üst kesimini oluşturmaktadır. İhvân'ın tasavvuruna göre bu sınıf, ilim, amel ve anlayışta seçkin olan kimseleri kapsamaktadır. Bunlar, kendilerini her alanda geliştiren, ilimde derinleşen, inanç, görüş, tutum ve davranışlarında hakikate uygun davrananlardır. İhvân, Kur'an'daki ayetlerde ismi zikredilen nebiler, akıllı müminler, salihler, muhlisler, muttakiler, ârifler ve Allah dostları olan velilerini bu grupta saymaktadır. Doğal olarak kendilerini ve cemaat/teşkilat mensuplarını da bu grup içinde değerlendirmektedirler.

İhvân'ın, toplumun büyük çoğunluğu olarak tasvir ettiği avam ile havas arasında yer alanlara gelince, İhvân, bu grubun nazarî ve amelî olarak orta derecede olduğunu savunmaktadır.

İhvân'a göre dinî inanç ve uygulamaların esaslarını oluşturan vahyin dili, yani anlamların kılıfı olan lafızları hem avam hem havas hem de orta sınıfın kendi akıl seviyelerine göre yararlanacağı tarzda bir dildir. Bu nedenle bazı konularda, özellikle yeniden diriliş ve ahiret hayatı hakkındaki ifadelerin çoğu, sembolik anlamlar içermektedir. İhvân, genel anlamda özel olarak havas tabakasına hitap eden inanç, görüş ve amelleri önermektedir. Bununla birlikte en hayırlı inanç ve amellerin, avam, havas ve orta sınıfın tamamına hitap edenler olduğunu savunmaktadır.

Son olarak İhvân'ın kadınları da avam tabakası içinde sayması, vahyin dilinin çok anlamlı sembolik bir dil olduğunu, özellikle yeniden diriliş ve ahiret hayatının cismanî değil, ruhanî olacağını, Kur'an'da bu anlamdaki ayetlerin tamamen sembolik anlamlar içerdiğine dair görüşlerinin yeni bağımsız akademik çalışmalara uygun olacağını söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

- Algül, Adnan, ve Meryem Gökdere. "İslam Hukuku ve Tasavvufta İlmi Bir sınıflandırma Olarak Avâm -Havâs." *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi* 6, sy. 2 (2022): 442-59.
- Alper, Ömer Mahir. "Mecrîti." *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 28:278-79. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003.
- Arıç, Zeynep. "Muhataplarının Seviyesi Bağlamında Gazzâlî'nin Kelâm Algısındaki Çeşitlilik Sorunu." *Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üni. SBE, 2015.
- Erilli, Tuğçenur. "Birini'nin Ötekini Anlamada Özgün Yöntemi: Havas ve Avam Ayrımı." *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 11 (2019): 95-109.
- Gazzâlî. *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*. Çeviren Ahmet Serdaroglu. C. IV. İstanbul: Bedir Yayınları, 2002.
- . *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*. Çeviren Ahmet Serdaroglu. C. I. İstanbul: Bedir Yayınları, 2002.
- . *Mişkâtü'l-envâr*. Çeviren Süleyman Ateş. İstanbul: Bedir Yayınları, 1994.
- Gökdere, Meryem. "Tasavvufî Tecrübede Avâm-Havâs Ayrımının Anlamı ve Önemi: Gazâlî Örneği." *Yüksek Lisans Tezi*, Gaziantep Üni. SBE, 2021.
- İbn Rüşd. *Faslû'l-Makâl (Felsefe-Din İlişkisi)*. Çeviren Bekir Karlığa. İstanbul: İşaret Yay., 1992.
- . *Tutarsızlığın Tutarsızlığı (Tehâfüt et-Tehâfüt)*. Çeviren Kemal Işık ve Mehmet Dağ. Samsun: OMÜ Basım Evi, 1986.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. *Fütûhâtü'l-Mekikiye Havas ve Avam İtikadı*. Çeviren Ekrem Demirli. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2015.
- İhvân-ı Safâ. "1. Risâle: Sayılar Hakkında." *İçinde İhvân-ı Safâ Risâleleri*, editör Abdullah Kahraman, çeviren Bayram Ali Çetinkaya, I:31-50. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012.
- . "3. Risâle: Astronomi-Astroloji ve Kürelerin (Gök Cisimlerinin) Oluşumu Hakkında." *İçinde İhvân-ı Safâ Risâleleri*, editör Abdullah Kahraman, çeviren Elmin Aliyev, I:81-110. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012.
- . "8. Risâle: Pratik Sanatlar ve Amaçları Üzerine." *İçinde İhvân-ı Safâ Risâleleri*, editör Abdullah Kahraman, çeviren Enver Uysal, I:187-200. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012.
- . "9. Risâle: Ahlakın Anlamı, Farklı Oluşunun Nedenleri ve Hastalıklarının Çeşitleri." *İçinde İhvân-ı Safâ Risâleleri*, editör Abdullah Kahraman, çeviren İsmail Çalışkan ve Enver Uysal, I:201-67. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012.
- . "22. Risâle: Hayvanların ve Hayvan Türlerinin Yaratılış Şekline Dair." *İçinde İhvân-ı Safâ Risâleleri*, editör Abdullah Kahraman, çeviren Murat Demirkol, II:139-258. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013.
- . "23. Risâle: Bedenin Oluşumuna Dair." *İçinde İhvân-ı Safâ Risâleleri*, editör Abdullah Kahraman, çeviren İsmail Çalışkan, II:259-72. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013.

- . “25. Risâle: Spermin Düştüğü Yere Dair.” İçinde *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, editör Abdullah Kahraman, çeviren İsmail Çalışkan, II:289-315. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013.
- . “30. Risâle: Lezzetlerin Nitelikleri, Hayatın ve Ölümün Hikmeti ile Bunların Mahiyetlerine Dair.” İçinde *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, editör Abdullah Kahraman, çeviren Murat Demirkol, III:55-79. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- . “31. Risâle: Dillerin, Yazı Şekillerinin ve İbarelerin Farklı Olmasının Sebeplerine Dair.” İçinde *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, editör Abdullah Kahraman, çeviren Ali Avcu, III:81-144. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- . “37. Risâle: Aşkın Mahiyetine Dair.” İçinde *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, editör Abdullah Kahraman, çeviren H. İbrahim Şimşek ve Yalçın Atalık, III:217-31. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- . “38 Risâle: Öldükten Sonra Diriliş ve Kıyâmete Dair.” İçinde *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, düzenleyen & çeviren by Abdullah Kahraman, III:233-61. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- . “40. Risâle: Nedenler ve Nedenlilere Dair.” İçinde *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, editör Abdullah Kahraman, çeviren Ali Durusoy, III:281-311. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- . “42. Risâle: Mezhepler ve Dine Dair.” İçinde *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, editör Abdullah Kahraman, çeviren Metin Özdemir, III:327-428. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- . “46. Risâle: İmanın Mahiyeti ve Araştırmacı Müminlerin Özelliklerine Dair.” İçinde *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, editör Abdullah Kahraman, çeviren Murat Demirkol, IV:55-96. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- . “52. Risale: Sihir, Büyü ve Göz Değmesinin Mahiyeti Hakkında.” İçinde *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, editör Abdullah Kahraman, çeviren Murat Demirkol, 4:213-319. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- . “Fihrist Risâlesi.” İçinde *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, editör Abdullah Kahraman, çeviren Enver Uysal, I:13-30. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012.
- İhvânü’s-Şafâ. “er-Risâletü’l-Erbe’in: fi’l-‘İleli ve’l-Ma’lûlât.” İçinde *Resâilu İhvânî’s-Şafâ*, III:344-83. Beyrut: Dâru’l-İslamiyye, 1992.
- . “er-Risâletü’l-Hâmîseti ve’l-‘İşrîn: fi Muskatî’n-Nuṭfe.” İçinde *Resâilu İhvânî’s-Şafâ*, II:417-54. Beyrut: Dâru’l-İslamiyye, 1992.
- . “er-Risâletü’l-Ülâ: fi’l-‘Aded.” İçinde *Resâilu İhvânî’s-Şafâ*, I:48-77. Beyrut: Dâru’l-İslamiyye, 1992.
- . “er-Risâletü’l-Vâhdeti ve’s-Selâsîn: fi ‘İleli’l-İḥtilâfi’l-Lügâti ve Rûsûmî’l-Huṭûṭi ve’l-‘İbârât.” İçinde *Resâilu İhvânî’s-Şafâ*, III:84-177. Beyrut: Dâru’l-İslamiyye, 1992.
- . “er-Risâletü’s-Sâbi’ati ve’s-Selâsîn: fi Mâhiyeti’l-‘İşk.” İçinde *Resâilu İhvânî’s-Şafâ*, III:269-86. Beyrut: Dâru’l-İslamiyye, 1992.
- . “er-Risâletü’s-Sâlis: el-Mevsûmetu bi’l-Ustrunûmyâ fi’l-‘İlmi’n-Nücûm ve Terkîbi’l-Eflâk.” İçinde *Resâilu İhvânî’s-Şafâ*, I:114-57. Beyrut: Dâru’l-İslamiyye, 1992.
- . “er-Risâletü’s-Sâliseti ve’l-‘İşrîn: fi Terkîbi’l-Cesed.” İçinde *Resâilu İhvânî’s-Şafâ*, II:378-95. Beyrut: Dâru’l-İslamiyye, 1992.
- . “er-Risâletü’s-Sâmine: fi’s-Senâi’l-‘Ameliyyeti ve’l-Ġarezi Minhâ.” İçinde *Resâilu İhvânî’s-Şafâ*, I:274-95. Beyrut: Dâru’l-İslamiyye, 1992.
- . “er-Risâletü’s-Sâniyeti ve’l-Erbe’in: fi’l-Ârai ve’d-Diyânâti fi’l-‘Ulûmî’n-Nâmûsiyyeti’l-İlâhiyyeti ve’s-Şerî’a.” İçinde *Resâilu İhvânî’s-Şafâ*, III:401-538. Beyrut: Dâru’l-İslamiyye, 1992.
- . “er-Risâletü’s-Sâniyeti ve’l-‘İşrîn: fi Keyfiyeti Tekvîni’l-Hayvânât ve Eşnâfihâ.” İçinde *Resâilu İhvânî’s-Şafâ*, II:178-377. Beyrut: Dâru’l-İslamiyye, 1992.

- . “er-Risâletü’ş-Şelâsin: fî Hâşyeti’l-Lezzâtı ve Hikmeti’l-Hayâtı ve’l-Mevti ve Mâhiyyetihâ.” İçinde *Resâilu İhvânî’s-Şafâ*, III:52-83. Beyrut: Dâru’l-İslamiyye, 1992.
- . “er-Risâletü’t-Tâsi’a: fî Beyânî’l-Ahlâk ve Esbâbi İhtilafihâ ve Enva’i ‘İlelihâ.” İçinde *Resâilu İhvânî’s-Şafâ*, I:296-389. Beyrut: Dâru’l-İslamiyye, 1992.
- . “Fihristu’r-Resâil.” İçinde *Resâilu İhvânî’s-Şafâ*, I:21-46. Beyrut: Dâru’l-İslamiyye, 1992.
- Kılıç, Cevdet. “Filozofların Hakikat Arayışında Kategorik Yaklaşımları.” *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 5 (2000): 117-33.
- Macic, Haris. “İhvân-ı Safâ’da zâhir ve bâtin.” Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üni. SBE, 2011.
- Nedim, Muhammed b. İshak en-. *el-Fihrist*. Çeviren Ramazan Şeşen. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Serâc, Ebû Nasr es-. *el-Lüma’*. Kahire, 1960.
- Subaşı, Necdet. “Bir Toplumsal Kategoriyi Anlamaya Giriş: Avam’ın Sosyolojisi.” *Bilgi ve Hikmet*, sy 10 (1995): 78-82.
- Taş, Nusret. “İbn Haldun’un Mukaddime Adlı Eserindeki Teorilerin, İhvân-ı Safâ Risâleleri’nden İntihal Olduğuna Dair İddia.” İçinde *Sosyal Bilimlerde Seçme Konular-7*, editör Sadettin Paksoy ve Hasan Çiftçi, 267-95. Ankara: İKSAD Publishing House, 2022.
- . *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Akıl-Vahiy İlişkisi*. İstanbul: KDY Akademi, 2021.
- . *İnsanlar Efendi, Hayvanlar Köle midir?* Ankara: İlâhiyat, 2024.
- Taş, Nusret, ve Haydar Dölek. “İhvân-ı Safâ Felsefesinde İnsanın Mahiyeti ve Nefs-Beden İlişkisi.” *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 33, sy 1 (2023): 413-26.
- . “X. Yüzyılın Bilimler Akademisi: İhvân-ı Safâ Teşkilatı.” *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22, sy 1 (2017): 271-86.
- Tosun, Necdet. “Zünnün el-Mısıri.” İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 44:575-76. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013.
- Uludağ, Süleyman. “Avam.” İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, IV:105-6. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991.
- . “Havas.” İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 16:517. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997.
- Uysal, Enver. “İhvân-ı Safâ.” İçinde *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 22:1-6. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.
- . “Resâilü İhvânî’s-Safâ.” İçinde *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 34:576-79. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007.
- Yıldırım, Emine Taşçı. “İslam Düşüncesinde Avâm-Havâs Ayrımı.” *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Dergisi* 24, sy 2 (2020): 665-85.
- Yurdağür, Metin. “Haşviyye.” İçinde *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 16:426-27. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997.
- <https://arapcaokulu.com/index.php/en/component/content/article/2-arapca-anasayfa/17-semis-kameri-harfler> Erişim Tarihi: 15.02.2025.

